

ներու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պրուտարբոս մեղի ծանօթ առաջին մատենագիրն է¹, որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Վամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պրատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետագոտութիւններուն առասպել վր կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թեւաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը: Կա եւ հոն, ուր իբր ականատես վկայ սանդարամետի մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Էրոս ըսուած Պամփիլիացին՝ Հարմոնիոսի որդին², եւ ասով կ'ուզէ հասկըցնել թէ հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած եւ մարմնոյ հետ միացած են. եւ թէ ըստ այսմ զանոնք զգեսելով՝ օդի մէջ ամէն տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան»:

Ինչիւրը շատ աւելի բարդ հանգամանք կ'առնու Վղեքսանդրացւոյն քով, որ Պրատոնի Էրոսը Զրադաշտի հետ ուղղակի կը նոյնացնէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ կը յիշէ (Պրատոն) Էրոս անունով մեկը, որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլիացի. ասիկա Զրադաշտն է: Իրօք ալ Զրադաշտ ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ. «Այս կը գրէ Զրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիլիացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ»: Արդ, Պրատոն ահա այս Զրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ գրուած ատեն կը կենդանանայ³: Վղեքսանդրացւոյն այս հատուածը իր Զրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է թիւ⁴ դարու գիտնականներուն: Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի, այն յայտնի է. Յուստինոս⁵ Պամփիլիացւոյն առասպելը կը յիշէ, առանց Զրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս

¹ Question Synpos. IX, 5.
² Έν ταῦθα δὲ τὸν ἀδιάργγελον τῶν ἐν Αἴθου Πάμφυλον γένος, Ἄρμονίου πατρὸς, Ἡοῦν (ուրիշ Զեո. «Ἡοα») δ' αὐτὸν ἐνομάζειν.
³ Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Զրադաշտ, Զեոս-գիրներու մէջ շատ տեղն ալ կու գայ աւելի Զորոստրոսի.
⁴ Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. I, 27.

Որոգիւնէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերանհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ Գրիյարութեան մասին կը հաւատանք, կ'արժ Պրատոնն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մեկը (Ἡο² Ἄρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վերստին կենդանանալով սկսեր է յիշել, որ սանդարամետին մէջ տեսած էր»: Վի Աղեքսանդրացին ալ միեւնոյն պատճառին մար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը նայ՝ աւելի Արայի առասպելին տեսակէս քանի որ իր յարութեան փաստն է Հանունով Արմենիացի մը (Ἡοα τινὰ τῶν Ἄρμενίας), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ⁶: Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընեն Թէոփորետոս Վիւրացին յառաջ բերած ամբողջութեամբ Պրատոնի հատուածը, որ վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնն կ'ընէ³:

Ս. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը առասպելը առանց անուան յիշատակութեան Ասոր հակառակ Մակրոբիոս հեթանոս մասին նազիրը բաւական մանրամասն նկատողութիւն կ'առնու հարցը, հետեւելով ճշդիւ Պրատոնի սկզբնագրին⁵, ուսկից կը տեսնուի, որ ինչպէս նաեւ Վիկերոնի, որ նոյնպէս ինչպէս զբաղած է բոլորովին անձանթ էր Էրոսի Զրադաշտի հետ նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կազմէ միայն Աւնորիոս⁶. Armenius Hosthianus (ուրիշ ընթ. Zostriani) nepos et familiaris Pamphylus Cyri, որ թերեւս Վղեքսանդրացւոյն ազգեցութեան տակ գրուած ըլլալու բայց Վիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւրն ալ կ'ենթադրէ: Վղեքս այս աղբիւրը կ'ընէ հել կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ ἀπὸ τῶν γένων Ζωροάστρης γράφει եւն, որուն մասին սակայն գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնուր Պրոկղէն:

¹ Migne PG. 11. Contra Cels. II, 17.
² Migne PG. 76. Contra Jul. VIII, 881.
³ Migne PG. 83, Serm. 11, de Fine et iudicio էջ 1110:
⁴ De Civ. Dei, Lib. 22, 28.
⁵ Sed ille Platonieus secretorum relator Erodium nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse videretur, duodecimo die demum inter caeteros una peremptos mo esset honorandus igne, subito seu recepta anima retenta, quidquid emensis intra utramque vitam die egerat, videratve, tamquam publicum professus iudicio humano generi enuntiavit. Somn. Seip. I, 1.
⁶ Migne PL. 5. LII, p. 189.

Պրոկղէն այս հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պրատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգիւ պէտք է զարմանալ այս տեղւոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը հաստատեն որ ոչ թէ Էրոն է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ Զրադաշտ. եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ ինչորոշ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Վոզովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Կոյն իսկ ես անձնապէս Զրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքն մէջ այսպէս կը կարգանք. Զրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք, այսինքն՝ ինչ որ պատերազմի ատեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ սորված էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս կ'իրոսու աւանունով թափաւորի մը կ'ուղղէ, բայց իր կ'իրոսան է, որոշ չ'ըսեր: Բախտին (Fatum) մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը օդն է: Այս գրքերը լին աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին խօսք կ'ըլլայ Պրատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը այս խօսքերէն սկիզբ առած է եւ թէ Էրոն տեղ Զրադաշտ անունը արդեօք Զեոագիրներու տիտղոսի մէջ գրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա (Զրադաշտի գիրքը) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելը հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր հասուելողը առասպելին Պրատոնէն գրուած չըլլալը պիտի հետեւեցնէր: Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնարը էր գրուած էր, որ եւ Զրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. համար Արմենիոս. եւ այսպէս ասոնք զինքը օրեւէ կերպով բնիկ Պամփիլիացւոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիլիացւոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ինչորոշ նիւթ անձը Էրոս որդի Երմայոնեայ — Ἡρὸς υἱὸν Ἐρμαίωνα կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ինչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենա-

գիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուել, այլ Արմոնիոս (Ἄρμόνιος) եւ ասով անուան վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն. ես ալ հօրը անունը Արմոնիոս ձեւով գտայ Զրադաշտի գրքերուն մէջ: Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք Էրը հայ կը համարին. սակայն ասոնց պէտք է հարցընել թէ ինչպէս հայ մը ցեղով Պամփիլիացի կրնայ ըլլալ: Այս կարծիքը ունին մեր քով նաեւ նշանաւոր մարդիկ¹, հոս կ'անուանեմ միայն Թէոփորոս Ասինացին: Բայց ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս կ'ըսէին, մերթ այն: Ճշմարտութիւնը այս է. Էր այս առասպելին հեղինակն է, իր հօր անունն էր Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիլիացի²»:

Պրոկղէն աւելի պայծառ եւ գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմայ այլեւս ակներեւ է թէ Զրադաշտի Էրի հետ նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու հետ նաեւ Վղեքս Աղեքսանդրացին: Ասոր մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վիւրիշման. Woher Clemens diesen Irrtum hat, կ'ըսէ հռչակաւոր գիտնականս, läßt sich aus dem τὰδε συνέγραψεν Ζωροάστρης vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudo-zoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. I, 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten³? Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս հատուածը անձամբ կարդացած չըլլալուն համար է, որ Վիւրիշմանի ըսել կու տայ թէ Էրի Զրադաշտի հետ նոյնացումը Վղեքս Աղեքսանդրացւոյն սխալմունքն է, որ թերեւս Զրադաշտական մը ինքնին իսկ Զրադաշտի հետ շփոթած է⁴: Սխալը Աղեքսանդրացւոյն վերագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշա-

¹ Οἶδα δὲ ἕγωγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἡογλέγοντας, οὗς ἐρωτᾷν δεῖ πῶς τὸν Ἀρμένιον Πάμφυλον εἶναι φήσιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῶν ἄνδρες αἰδοῖτο τοῦτο ὑπέλαβον.
² Comment. in Plat. rempublicam f. 22—24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109—110. Հմտ. նաեւ Schoell R. Proeli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59—60.
³ Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.
⁴ Wesendonk, der Urmensch, էջ 40.

տակութեան արժանի է մանաւանդ Ե. Մայեր¹, որ Վ. Աղեքսանդրացւոյն հատուածը պղատնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չարժեք աւելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրագաշտի անունով գիրք մը կարգացած է, որուն մէջ էր Պամփիլիւսացին որոշ կերպով Կիրոսի ժամանակները ապրող Ջրագաշտի հետ կը նոյնացուի: Ջրագաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի familiaris Pamphylus Cyri, որ կը լեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝ բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՞վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անձանթ կը մնայ, ինչպէս անձանթ կը մնայ նաեւ այն թէ Ջրագաշտ էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինակն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Ջրագաշտ պարսկական ամենահին յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «կենաց բուժիչ» (Yasna XXXI, 19. XLIV, 2), «հոգիներու պահապան, որ նաեւ զանոնք կ'արթնցնէ» (Yasna XXX, 11) փրկիչ, saosyant, որ հոգիներու նոր կեանք կու տայ: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն գերագոյն մարգարէ, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ հելենական-հռոմէական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղտնի յայտնութիւններու եւ մոզուութիւններու: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ձուլուելով՝ ազգերու մէջ այնպիսի զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաւական որ արտաքին ո՞ր եւ է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրորէն եւ պատճառախնդրորէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական գէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը աւելի անդնական-անդրախորհրդական (ultramystizistisch) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեսական գնոստիկեան ըսուած շրջանին՝ մտքի եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի սանդարամետի եւ անդնական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուա-

ծագրի էակներէ: Այս ատենէն է արեւմտեան Միհրայաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կենդրոններէ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ էր փիլիսոփայական Ջրագաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վէճը տակաւին չի լծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հըլլայէ աւելի Ջրագաշտականութեան կ'աւելի ճիշդ Մազդայականութեան եւ Պրոկղ աշխարհաստեան հարց է: Պրոկղն առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ հիւսած նաեւ այսպիսի հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դաստան, անդնական կեանք, բարի եւ չար գործքերու հատուցում, զորոնք պարսկական արեւելքի արեւելքէն առած ըլլայ: Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պրոկղն նաեւ իր նիւթի եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ազդուած պարսկական աշխարհաստեանութենէ, քանի որ ըստ երեւոյթի երկուքին մէջ ալ ծայրայեղ երկարամտականութեան ձգտումներ կան: Արեւելքի մարդկային կարծիքով Պրոկղն պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցընիր: Deussen² առաջին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ էրի առասպել պարսկական կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրուի Աւելի չափաւոր է Գաղղիացի մատենագիր մը որ խնդրոյ նիւթ առասպելին օտար աղբիւր առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն հաստատուի, որով կ'ուզէ ըսել թէ հելենական պարսկական չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hildebrandt³ իր 1911ին խօսած ձառնին մէջ կ'աշխատի ցուցնել թէ Պրոկղն Հասարակապետութեան գրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներ (Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ անկարկութիւններ ինքնին իսկ զրագաշտական աշխարհաստեանութեան⁴: Այս կարծիքին զարմանող պարագաներէն մին ալ Պրոկղնի գործի գիտնի մէջ (ի 524—534) յիշատակած Միհրոս, Այախոս եւ Հուրամանթիս սանդարամետական դատաւորներն են, որոնք կարծեմ 2ինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցընեն:

¹ Անդ. էջ 272:
² Allgem. Geschichte der Philosophie. II/1, էջ 30:
³ E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:
⁴ Հմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489:
 նաեւ Scheffelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158:
 որ նոյնպէս Պրոկղն պարսկականէն ազդուած կը համարուի:

¹ E. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. II, էջ 94, 36. 1:

Անուրանալի է թէ Պրոկղն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհաստեանական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցութիւնը ինչ աստիճանի է, որ ազգերէն է առանձնապէս եւ ինչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը դժուարցընենք, եթէ կասկածն ու տարակոյտը առանց բաւական պատճառի նաեւ հոն մոռտ գտնեն, ուր Պրոկղն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ուսկից առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար էր Պամփիլիւսացւոյն գէպքին մէջ: Հոն մահուանէ ետք ըլլալիք դատաստանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ակնարկութիւնները համամարդկային հայեացքներ են, հետեւաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չ'ունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները», որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79, 523 եւ թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւութիւն կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ: Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թեթեւ կ'առնուի, վասն զի «երկնքի եւ անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ», տեսագիծը զուտ պիտուոնական է եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ 2ինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու վրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին ալ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը գահավիժուին: Պրոկղնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ ալ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է եւ Պրոկղնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի ալ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անձանթ են Gathai, որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է եւ հաւա-

նորէն գրուած ինքնին իսկ Ջրագաշտէն: Անուններու այս տեսակետով առաջին անգամ նոր Աւետայի մէջ կը հանդիպինք, որ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի Աղաբը Ա. կամ Գ. թագաւորին ատեն քովէ քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է: Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ յունական ազդեցութիւն կը համարի⁵: Պրոկղնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Արեւելքէն այս մասին իր Der Urmensch սրանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Ջրագաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Արեւելքէն, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պրոկղական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մազդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ հելենական մշակոյթային շրջանակներու աւելի մօտ է Պրոկղն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան աւելի յոռետես գծեր տուին, սակայն այն թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, այնպէս պրոկղական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատպէն կը հեռանան: Մազդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարամտականութիւն անունով մկրտուած Մազդայականութիւնը ամէն տեսակ երկարամտեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատել⁶:

¹ Wesendonk, Zarathustra, 59.
² Religionsgeschichte, էջ 210:
³ Der Urmensch, էջ 54—55. Արեւելքէն իր «Ջրագաշտ» եւ «Կախարհ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Ջրագաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով երկու, այսինքն՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարեոյն չարին, ինչպէս նաեւ չարին՝ բարեոյն դէմ կ'ուրիշ մարմնաւորութիւն է: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջեւ, որոնք նախասկզբնական երկուորական կը կոչուին», Yasna XXX, 3, նիւթական աշխարհի կը հայի: Հետեւաբար սխալած է Պրոկղնը, որ De animae procreationis XXVII, 2, երբ Արամազդայ եւ Ահրմանի մէջ չարին եւ բարեոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Արեւելքէն իրաւունք ունի որոշ չափով, քանի խնդիրը Ջրագաշտականութեան նախնական շրջանին վրայ է. հետագայ դարերուն գաղափարները բաւական մթազնեցան եւ Մազդայականութիւնը մոռուեցաւ: Գէպի խիստ երկարամտականութիւն, թերեւս ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքեականութեան, որ արդէն տեղեկ էր

